Orta Çağ İslâm Kaynaklarında Samsun ve Çevresi

Samsun and Arouds in the Middle Age Islamic Sources

Ayşegül Öztürk Çilingir*

Abstract: The Black Sea Region had been settlement for a lot of nation throughout history. Samsun was a strategic importance city in the region and according to archeological data Tekkeköy cave settlements are the oldest settlements in Samsun. In respect of Hittite documents the region had named *Yukarı El* and now it is known for The Gashkas were the first residents of the region. Following The Gashkas, Cimmerians had begun authority in the Samsun and in this period the city was named *Enete* and this name was the first known name of the city. After Cimmerians Scythians had dominated the city. This period coincides with the period when the colonists of Miletus began to come to the city. Colonists were constituted numerous colonies in The Black Sea coastline. One of those were Amisos Colony and colony had enabled come into prominence trade capacity of the city also denominated the city. Amisos had established in the strategic geography. Because of this reason various political circles paid attention to the city and so in Hellenistic Kingdoms, Pontos Kingdom and Roman periods has occurred some struggles. Amisos has continued its development throughout the Middle Age too. With the Seljuqs habitation in the Anatolia, Turks had tried to arrive the Black Sea in this period. As a result of this interest, a new city had established in the east side of Amisos and the sources had named this city as a *Muslim Samsun*. Muslim Samsun has been stayed under Turkish administration since its establishment. But Ottomans had reunited Amisos and Muslim Samsun under a single flag. At the same time they had extinguished the beyliks in Samsun and arounds. So had installed unity of control. When searching that what kind of pattern Samsun was in the Middle Age, it is possible to use lots of sources. One of them is Islamic sources make a big contribution to clear up history of the city. It is possible to follow political, geographical and commercial statuses of Samsun in the Middle Age Islamic sources.

Structured Abstract: History of the Black Sea Region goes to before christ and it is possible to obtain information since Gashkas domination in the region from the time when the Hittite contemporary Gashkas dominated the region. After Gashkas period, the Cimmerian and Scythian periods has started respectively. Colonisation was an important evolvment in the ancient history and had caused getting more information about the Black Sea Basin. From this period the data had started to increase about Samsun. The Amisos colony, which constitute by colonists from Miletos in the West Anatolia, had protected it's commercial

* Doktora Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Orta Çağ Anabilim Dalı
Ph.D Student, Ondokuz Mayıs University, Institute of Social Sciences, Department of Middle Age

ORCID 0000-0002-7266-8873

aysegulozturkcingir@gmail.com

Cite as/ Atıf: Öztürk Çilingir, A. (2020). Orta çağ İslâm kaynaklarında samsun ve çevresi, *Turkish Studies - History*, 15(1), 229-244. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.40390>

Received/Geliş: 01 January/Ocak 2020

Checked by plagiarism software

Accepted/Kabul: 19 March/Mart 2020

Published/Yayın: 24 March/Mart 2020

Copyright © INTAC LTD, Turkey

CC BY-NC 4.0

importance throughout the ancient age and this importance had continued throughout the Middle Age too. But the differentness in the Middle Age was that depends on the changeable political powers, and so the city had fallen under the hegemony of different factors however had protected it's value. Thusly maintained own existence.

Before the Seljuq domination the Black Sea Region was in Eastern Roman Empire power. In this period result of ethnic politics of the Empire, community of Amisos had made christian by the Empire. On the other hand Anatolian cities had not progressed because of the wars between Eastern Roman Empire and the Arabs. Arabs invasion had reached till the Black Sea borders and Amisos had destroyed by Arabs. However this situation had started to change with the victory of Romans against to Arabs. And the results of this victory had seen from Xth-XIth centuries. In these centuries hegemony of the Eastern Roman Empire on the Anatolia had increased but this time from middle of the XIth century Turks had started to appear in Anatolia with Seljuq migration. As a result of this hegemony of Romans on the Anatolia had started to decline again.

Middle Age Muslim writers had pointed in their books out the activities of Seljuqs in Anatolia. History and geography books written by Muslims include extensive knowledge about the Turkish history. And this situation seems when researching about history of Samsun.

The historians İbnü'l-Esîr, İbn Bibi, Aksarayî, İbni Arabşah, Esterâbâdî had written plenty of information about Samsun. It is possible to follow historical developments from Seljuq settlement period in Anatolia under favour of their works. From these sources we can obtain information about activities of Danishmends towards Black Sea Region, relation between Danishmends and Seljuqs, relation between Seljuqs and the Crusaders, conquest of the Black Sea coast by Anatolian Seljuqs, and their hegemony on the Canik region and construct of Muslim Samsun, position of Samsun under the Mongol invasion and the Beyliks in Samsun. And so these sources make possible to research Middle Age Samsun history chronologically.

İbnü'l-Esîr had started to interest at history in 1182. The name of the book which he wrote was *el-Kâmil fi't-Târih*. This book is the leading in the Middle Age Islâm history boks about Samsun. This book starts with the creation of mankind and ends with the year 1230 AD. It consist of twelve volumes and Xth, XIth, and XIIth volumes include wide information about the Turks.

Other important historian was İbn Bibi. He had written a book and its name is *el-Evamirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye*. He had told about Anatolian Seljuq State from the death of Kılıç Arslan II to the year 1281 AD. And about Samsun this source includes lots of information especially the relations between Aleksios Komnenos and İzzeddin Keykavus I. And so it is possible to obtain information about the Canik Region. Apart from this, the data about Mongol period in Samsun and Bafra are very important in this source.

After İbn Bibi's work, the work of Aksarayî very important. He wrote a history book and name of it was *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. This book includes information about the Seljuq Empire and first periods about the Anatolian Seljuqs and developments in Georgia which absent in the book of İbn Bibi and anonymous Seljuq History. This book is very important especially for the developments after 1280. Because of this, Aksarayî's work is valuable for relations between Türkmens and Mongols in Anatolia, rebellions against to the satate, activities of Mongol governors in Anatolia, situation of the East Black Sea Region, relation between Danishmends and Anatolian Seljuqs.

Other historian İbn Arabşah had mentioned about Timurid and Timurid's activities in his book *Acâibu'l-Makdûr*. İbn Arabşah had written about Samsun that Samsun has got a castle belongs with the Muslims and across this castle exists a castle belongs with the Christian.

From historians Esterâbâdî had written a book and its name was *Bezm u Rezm*. He had mention about the disturbances in the Anatolia. And the author mention about the struggles between Kadi Burhaneddin and Eretna, Beylik of Mutahharten, Karamans, Ottoman State, Emirate of Erzincan and Beyliks of Canik. Additionally Esterâbâdî had told in his book how the Ottomans capture Samsun.

Works of Ebül'-Fida and el-Ömerî have some different contents from the others. Ebül'-Fida had shared details of geographical location of Samsun in the XIIIth century in his work, named *Takvîmü'l-Buldân*. There is no political developments in this book and give information about the position of Samsun as a city in the Black Sea Basin.

Work of El-Ömerî, named Mesâlikü'l-Ebsar fî Memâlikü'l-Emsâr, is rather than reflects socio-cultural qualities not political and military history of the XIVt century in the Anatolia. On the other hand the informations which he gave about the Anatolian Beyliks are valuable too. He had mentioned about Samsun and arounds and about Samsun's geographical location. Thus, he had contributed to history of the city with his book.

Middle Age Islamic sources enable to clarify Samsun in the Middle Age period via very much information they include. In addition to this when compare these informations with the other sources it is possible to confirm these informations or complete the shortcomings of the other sources.

Keywords: Middle Age, Anatolian Seljuqs, Samsun, Black Sea, Islamic Sources.

Öz: Karadeniz Bölgesi tarih boyunca birçok milletin yerleşim yeri olmuştur. Bölgenin stratejik öneme sahip bir şehri olan Samsun'da arkeolojik verilere göre en eski yerleşim, Tekkeköy mağara yerleşimleridir. Hitit yazılı metinlerine göre ise bölge *Yukarı El* adıyla anılmış ve bugün bölgenin bilinen ilk yerleşikleri Gaşkalar'dır. Onları takiben Samsun'da Kimmer hâkimiyeti başlamıştır ve bu dönemde şehir bilinen ilk adı olan *Enete* adıyla anılmıştır. Kimmerlerin ardından İskitler şehre egemen olmuşlardır. Bu dönem Miletoslu kolonicilerin şehre gelmeye başladıkları döneme rastlamaktadır. Koloniciler Karadeniz sahil şeridinde çok sayıda koloni kurmuşlardır. Bunlardan bir tanesi olan *Amisos* kolonisi şehrin ticarî potansiyelinin ön plana çıkmasını sağlamış, aynı zamanda şehre adını da vermiştir. Şehir stratejik öneme sahip bir coğrafyada kurulmuştur. Dolayısıyla çeşitli siyasî çevrelerin dikkatinden kaçmamış ve Helenistik Krallıklar, Pontos Krallığı ve Roma dönemlerinde birtakım mücadeleler yaşanmıştır. Amisos gelişimini Orta Çağ boyunca da sürdürmüştür. Bu dönemde Selçukluların Anadolu'ya yerleşmeleriyle birlikte, Türkler Karadeniz'e de ulaşmaya çalışmışlardır. Bu ilginin bir sonucu olarak, Amisos'un doğusunda kaynaklarda *Müslüman Samsun* olarak geçen şehir inşa edilmiştir. *Müslüman Samsun* kurulduğu andan itibaren hep Türk siyasî teşekküllerinin hâkimiyetinde kalmıştır. Amisos ile Müslüman Samsun'un tek bir devletin bayrağı altında toplanması, Osmanlılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda Samsun ve çevresinde kurulan beyliklere de son verilerek idarî birlik sağlanmıştır. Samsun'un Orta Çağ'da nasıl bir yapıya sahip olduğuna dair araştırma yapılırken, pek çok kaynak türünden istifade edilebilmektedir. Bunlar arasında İslâm kaynakları şehrin tarihinin aydınlatılmasına büyük katkı sağlamaktadırlar. İslâm kaynaklarında Samsun'un siyasî, coğrafi, ticarî vaziyeti ile ilgili Orta Çağ tarihi takip edilebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Middle Age, Türkiye Selçukluları, Samsun, Karadeniz, İslâm kaynakları.

Giriş

Bugün Orta Karadeniz Bölgesi'ne dâhil olan Samsun'un sınırları, doğuda Yeşilirmak ve batıda Kızılırmak'a kadar uzanan geniş sahayı kapsamaktadır. Şehir Karadeniz'in önemli limanlarından biridir ve Karadeniz Havzası'nda aktif rol oynamak isteyenlerin ilgisini çekmiştir (Yılmaz ve Zeybek, 2016: 208). Güneyinde yer alan Canik sıradağları ise, Karadeniz sahilinden güneye, iç bölgelere inişin en kolay sağlandığı yerdir (Tellioğlu, 2015a: 240-241; Winfield, 1977: 155, 158). Dolayısıyla coğrafyanın sunduğu geniş imkânlardan faydalanmak isteyen topluluklar, milattan önceki devirlerden itibaren şehirde var olmuşlardır. Ancak bugün Samsun adıyla anılan şehir, tarihsel süreçte birtakım idarî değişiklikler geçirmiştir.

Günümüzde Samsun adıyla bilinen Orta Karadeniz Bölgesi'ne ait olan sahil kenti, uzun bir tarihi geçmişe sahiptir. Samsun şehri hakkında ilk bilgiler arkeolojik çalışmalar (Bilgi vd. , : 387-397) sonucunda elde edilmiştir. Buna göre Samsun ve çevresinde en eski yerleşim yerinin Paleolitik devre ait olan Tekkeköy mağara yerleşimleri olduğu tespit edilmiştir (Kökten, 1952: 171, 167-188). Yazılı olarak şehir hakkında tutulan en eski malumat ise, Hitit kaynaklarından öğrenilmektedir. Orta Karadeniz Bölgesi Hititler tarafından *Yukarı El* adıyla adlandırılmıştır. Yine Hitit kaynaklarında bölgenin ilk ahalisi olan *Gaşkalar* ile Hititler arasındaki ilişkiler kayıt altına alınmıştır. Hititlerin çağdaşı olan *Gaşkalar* Karadeniz Bölgesi'nde güçlü bir egemenlik tesis ederek, Hititlerin Karadeniz Bölgesine ulaşmalarına engel olmuşlardır. Böylece *Gaşkalar* hem Hitit İmparatorluğu sınırlarının kuzey yönünde gelişmesini önlemişler hem de Samsun'un da dâhil

olduğu Karadeniz Bölgesi'nde çağdaşları tarafından büyük bir güç olarak tanınmışlardır (Tellioglu, 2017: 166).

Gaşkaların ardından şehirde Kimmer hâkimiyeti başlamıştır. Onların MÖ VII. yüzyılın sonlarında Samsun'a yerleşmeleriyle, şehir bilinen ilk adını almıştır. Kimmerlerin *Enet* adlı topluluk ile ittifak kurması sonucu Samsun'un adı *Enete* olarak kayıtlara geçmiştir (Strabon, 2000: 19).

Kimmerleri takiben İskitler şehre hâkim olmuşlardır. Ancak onların hangi zaman aralığında şehre yerleştikleri tam olarak anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte Samsun ve çevresinde İskit egemenliği başladıktan sonra Batı Anadolu topluluklarının bölgede ticaret kolonileri kurmalarıyla İskitler hakkındaki bilgiler artar. İskitler ile kolonicilerin ilk karşılaşması sırasında ortaya çıkan sorunlar sebebiyle antik kaynaklarda İskitlerden fazlaca bahsedilmiştir (Tellioglu, 2017: 167-168).

Milattan önceki devirlerden itibaren Karadeniz Havzası'nda ticaret kolonilerinin kurulması, havzanın çeşitli topluluklar tarafından tanınmasına olanak sağlamıştır. Bu duruma bir örnek, Samsun şehrinin tarihinde mevcuttur. MÖ VIII.-VII. yüzyıllarda Batı Anadolu'dan gelen koloniciler *Amisos* kolonisini kurmuşlardır ve şehre *Amisos* adı verilmiştir (Strabon, 2000: 26, 34; Tellioglu, 2017: 168). Şehir üzerinde İlk Çağda gerçekleşen bu kolonizasyon faaliyetleri, şehrin ticarî bakımdan ön plana çıkmasını sağlamıştır. Aynı zamanda bu durum siyasî, askerî gelişmelerin yaşanmasına da neden olmuştur. *Amisos*'u ele geçirmek için Helenistik Krallıklar, Pontos Krallığı, Roma İmparatorluğu tarafından çaba sarf edilmiştir (Tellioglu, 2012). Orta Çağ'a gelindiğinde ise şehir mevcut önemini korumakla birlikte, meydana gelen çeşitli gelişmeler, şehrin tarihinde önemli bir role sahip olmuştur.

Roma İmparatorluğu ikiye ayrıldıktan sonra *Amisos*, Doğu Roma sınırlarında kalmıştır. Anadolu'nun Doğu Roma hâkimiyetinde kaldığı dönemden Anadolu'nun Türkler tarafından yurt tutulmasına kadar geçen süre boyunca, *Amisos*'un durumu hakkında kaynaklarda bazı önemli bilgiler kayıtlıdır. Bunlardan bir tanesi Romalıların *Amisos*'un da dâhil olduğu bölgede bir takım etnik değişiklikler yapmalarıdır. Öyle ki VI. yüzyılda Hristiyanlık resmî din, Grekçe ise ibadet dili olarak kabul edilmiştir. Bu değişiklikler kolonizasyon döneminden beri bölgede yaşayan halkların zaman içerisinde kimliklerini kaybetmelerine yol açmıştır (Tellioglu, 2012: 84-85).

Bu dönemin diğer bir önemli kaydı Doğu Roma ile Araplar arasında yapılan savaşlara yöneliktir. Doğu Roma için yıpratıcı olan bu savaşlar, Romalıların Anadolu'da üstünlük kurmalarını engellemiştir. Ancak Doğu Roma'nın Armeniakon temasına dâhil olan *Amisos*'un da Araplar tarafından işgal edildiği 863 yılındaki savaşı Doğu Roma'nın kazanması, Anadolu'da üstünlüğün Romalılara geçmesini sağlamıştır (İbnü'l-Esir VII, 1991: 107; Vasiliev I, 1943: 348; Tokuş, 2017:145). Doğu Roma Anadolu'ya hâkim olmuştur ancak bu dönemde Anadolu şehirleri idarî ve sosyal bakımdan geri kalmıştır. Bu durum Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başladıkları zaman değişmeye başlamış ve Romalıların Anadolu şehirleri üzerinde hâkimiyet mücadeleleri gündeme gelmiştir (Eravşar, 2002: 502).

Selçukluların Anadolu'ya seferler düzenlemeye başlamaları ve nihayet Malazgirt Zaferi ile Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesi, dönemin kaynaklarının dikkatini çekmiştir. Bu ilginin bir sonucu olarak Anadolu'da meydana gelen gelişmeler kayıt altına alındığı gibi, Samsun'daki gelişmelere de yer verilmiştir.

1071 Malazgirt Zaferi'nin ardından, Anadolu'da kurulan beyliklerden bir tanesi olan Dânişmendliler (*Dânişmend Gazi Destanı*, 2006) sayesinde Türkler Karadeniz kıyılarına kadar ulaşabilmişlerdir (*Suryanî Patrik Mihailin Vakainâmesi İkinci Kısım*, 1944: 18). Dânişmendliler *Amisos*'u ele geçiremede de burada ticaretle uğraşan halkları vergiye bağlamak yoluyla hâkimiyet tesis etmişlerdir (Tellioglu, 2012: 104). Onlar Karadeniz'e kıyısı olan şehirleri ele geçiremede de buralarda Türk hâkimiyetini güçlendirmeyi başarmışlardır. Karadeniz sahillerinde Türk hâkimiyeti Türkiye Selçukluları zamanında sağlanabilmiştir.

Malazgirt Zaferi sonrasında Anadolu'ya yerleşmeye başlayan Türklerin yurt tuttıkları bölgelerden biri Karadeniz dağlarının ardındaki kırık alandır. Bu ilk dönemlerde Türkler yaşam şekillerine uygun olmadığından dolayı Karadeniz sahiline yerleşmemişlerdir (Tellioglu, 2014: 1111). Bununla birlikte Dânişmendli Beyliğinin yıkılmasının (Gregory Abû'l-Farac II, 1987: 418) ardından Anadolu'da en büyük siyasî güç haline gelen Türkiye Selçukluları zamanında, kıyı bölgelerdeki şehirlerin stratejik önemleri fark edildiğinden, Karadeniz Bölgesi'ne seferler düzenlenmiştir. Bu bağlamda, halen ticarî faaliyetlerini devam ettiren Amisos şehri, 1178, 1186 yıllarında Türkiye Selçukluları'nın elindedir. Ancak şehir kalıcı olarak Selçuklu hâkimiyetine geçmemiştir. 1194 yılında düzenlenen sefer neticesinde ise Amisos'un batısında, Türklere ait olan ve kaynaklarda *Müslüman Samsun* adıyla anılan şehir inşa edilmiştir. Böylece günümüz Samsun'u Orta Çağ'da biri Hristiyanların diğeri Müslümanların idaresinde olan iki farklı şehir görünümü arz etmiştir (*Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206)*, 2004: 81; Tellioglu, 2012: 112-113; Bryer, 2014: 189). Türkiye Selçukluları devrinde görülen bir diğer adlandırma *Canik* bölge adıyla ilgilidir. Bu coğrafi tabir Türk yerleşimiyle birlikte kullanılmaya başlanmıştır (O. Turan, 2004: 530; Tellioglu, 2015b: 25-27).

Karadeniz Bölgesi'nde İlk Çağ'da başlayan ticarî faaliyetler, Orta Çağ'da da devam etmiştir. XIII ve XIV. yüzyıllardan Osmanlı dönemine kadar olan süre zarfında, özellikle Ceneviz tacirleri Karadeniz havzasının uluslararası ticarete açılmasını sağlamışlardır. Samsun'da ise *Simisso* adını verdikleri kolonileri aracılığıyla şehrin ticarî fonksiyonunun artarak devam etmesini sağlamışlardır (Ş. Turan, 1990: 50; Heyd, 2000: 614-617).

Türkiye Selçukluları'nın artık Karadeniz'e kıyısı olan bir şehre hükmediyor olmaları, çeşitli siyasî ve askerî mücadeleleri de beraberinde getirmiştir. Doğu Roma, Gürcüler, Komnenoslar, 1243 Köseadağ yenilgisinin ardından Moğollar gibi unsurlar, Türkiye Selçukluları zamanında Samsun özelinde de birtakım siyasî ve askerî çekişmelerin yaşanmasına neden olmuşlardır (*Gürcistan Tarihi*, 2003; Sümer, 1970; Tellioglu, 2009; Norwich, 2013).

Moğol istilasının sonlarına doğru Samsun ve çevresinde bazı Türk beylikleri kurulmaya başlanmıştır. Bu beyliklerden olan Eretnalılar, Taceddinoğulları, Hacı Emiroğulları, Taşanoğulları, Kubadoğulları ve Bafra Beyleri, Samsun'daki Türk hâkimiyetini devam ettirmişlerdir (Dilcimen, 1940). Bununla birlikte siyasî yapı bölünmüş vaziyettedir. Samsun'un tek bir idarî yapı altında birleşmesi ise XIV. yüzyılın başlarında Osmanlılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Amisos'un da dâhil olduğu bölge Müslüman Samsun ile birlikte ele geçirilerek, birlik sağlanmıştır. Her iki şehrin ve bölgede kurulan beyliklerin Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi, 1419-1430 yılları arasında düzenlenen seferler neticesinde gerçekleşmiştir ve Samsun adıyla hem tek bir şehir hem de tek bir yönetim altında toplanmıştır (Tellioglu, 2014: 1113; Karagöz, 2015: 44-47).

Samsun'dan Bahseden Orta Çağ İslâm Kaynakları

Orta Çağ tarihinin kaynakları söz konusu olduğunda, çeşitli pek çok farklı türden kaynaklarla karşılaşmaktadır. Bunlar arasında Ermeni, Süryani, Gürcü, Roma, Türk ve İslâm kaynakları gelmektedir (Çetin, 2014). Arapça veya Farsça eser kaleme almış olan İslâm müverrihlerinin eserleri, geniş bilgi içeriğine sahip olup, diğer kaynakları da tamamlayıcı bir niteliğe sahip olduklarından, Orta Çağ tarihinin kaynakları arasında önemli bir yer tutmaktadırlar.

Orta Çağ İslâm kaynakları içerisinde Samsun'dan en çok bahsedenlerin başında İbnü'l-Esîr gelir. 1160 yılında Cizre'de doğmuştur. Fakat sonradan ailesiyle beraber Musul'a göçmüşlerdir. Burada ilmî şöhretini artıran müellif, Musul atabeginin dikkatini çekmiştir. Kendisine elçilik görevi verilmiştir ve böylece Bağdat, Şam, Kudüs'e gitmiştir. Karşısına çıkan bu fırsatı değerlendiren İbnü'l-Esîr, gittiği bu şehirlerde tarihî araştırmalar yapmıştır.

İbnü'l-Esîr, yazmaya başladığı büyük tarihini sadece rivayet değil aynı zamanda gözlemlere de dayandırmak için birkaç kez Hicaz bölgesine kadar gitmiştir (Günaltay, 1991: 152). 1182 yılından itibaren tarihle uğraşmaya başlamıştır. Selahaddin Eyyubî'nin Kudüs'ü almasından

sonra 1188 yılında Şam'a gitmiştir. Halep ve Şam'daki âlimlerden ders almıştır, Hıttın savaşı alanını gezmiştir. Aynı yıl Selahaddin Eyyubî tarafından Antakya Prinkepsliği'nin fethi için girişilen sefere Musul askerlerinin yanında tarihçi olarak katılmıştır. 1231'e kadar Halep ve Şam'da oturduktan sonra Musul'a dönmüştür (Şeşen, 1998: 138). İnsanlık tarihinde önemli bir devir açan İslâmiyet'in ortaya çıktığı yerleri görmek istemiştir. Bu uzun ve zor araştırma gezilerinden sonra Musul'a dönerek evine kapanmış ve eserlerini yazmaya başlamıştır. İbnü'l-Esîr 1232 yılında Musul'da ölmüştür.

İbnü'l-Esîr Musul'daki inzivası sırasında kaleme aldığı üç büyük eser bırakmıştır. Bunlar: *Kitâb el-Ensâb*, *Üsdü'l- Gâbe fî Ma'rîfet el-Sahâbe* ve *el-Kâmil fî't-Târih*'dir (Günaltay, 1991: 152-153). Bunlardan en önemlisi *el-Kâmil fî't-Târih*'dir.

Eser, insanlığın yaratılışından 1230 yılı sonuna kadar yaşanmış olan dünya olaylarını içeren genel bir tarih kitabı niteliğindedir. İbnü'l-Esîr, eserini yazmak için en güvenilir kaynakları incelemiş, İslâm dünyasında seyahat eden tüccar ve bilginlerin anlattıkları ve yazdıkları bilgileri toplamış, bunları birbirleriyle karşılaştırmış, diğer kaynaklardan bilgiler toplamış ve ondan sonra esrini yazmaya başlamıştır.

El-Kâmil fî't-Târih'in değerini artıran diğer bir unsur ise, Batı İslâm dünyasına dair bilgi vermiş olmasıdır. Çünkü kendi zamanına kadar ki Doğuda yetişmiş tarihçiler Batıdan hiç söz etmemiş veya çok az bilgi vermişlerdir. On iki ciltten oluşan eserin İslâmî dönem Türk tarihi açısından en önemli olan ciltleri X, XI ve XII. ciltleridir.

İbnü'l-Esîr'in kitabı genel bir tarihtir. Fakat eserin en önemli bölümleri, Hristiyan Batıyla Müslüman Doğunun çarpıştığı dönemleri anlatan bölümleri olduğundan, yazar, Haçlılar dönemi tarihçilerinden sayılmıştır (Günaltay, 1991: 154-156). Fakat İbnü'l-Esîr sadece Haçlılar dönemini ve Doğu Müslümanlarına ait olayları tasvir eden bir tarihçi değildir. Aynı zamanda Endülüs ve Mağrip'te geçen olayları da anlatmıştır (Günaltay, 1991: 160).

Eser ana hatlarıyla siyasî-askerî İslâm tarihidir. Biyografiye, kültür tarihiyle ilgili konulara çok az değinilmiştir. Kaynaklarının adını nadir olarak zikr eder. Kitap güzel bir üslupla kaleme alınmış, tarihî olaylar arasında sağlam muhakemeler kurulmuştur. Olaylar gereksiz ayrıntılardan uzak tutularak, canlı bir tarih anlatımı yapılmıştır. Kitaptaki evrensel tarih görüşünün, evrensel halifelik düşüncesinden, İslâm dünyasının halifenin başkanlığında tek bir devlet olduğu görüşünden doğduğu düşünülmüştür (Şeşen, 1998: 138).

Orta Çağ'da Samsun'dan bahseden diğer önemli bir İslam tarihçisi İbn Bibi'dir. Onun hayatı hakkında bilinenler *el-Evamirü'l-Ala'îye fî'l-Umuri'l-Ala'îye* adlı eserinde verdiği bilgilere dayanmaktadır. XIII. yüzyılda yaşamıştır. Annesi Bibi Hatun, Sultan Celâleddin Mengüberti'nin müneccimi, babası Necmeddin Muhammed Tercüman ise divan kâtipliği görevinde bulunmuştur. Alaeddin Keykubad'ın emri üzerine İbn Bibi'nin anne ve babası Konya'ya gelmişler ve Sultanın hizmetine girmişlerdir. Babası 1272'de ölümüne kadar Türkiye Selçukluları'nın hizmetinde çalışmıştır.

1231 yılı civarında babasıyla birlikte Konya'ya gelen İbn Bibi, 1282 yılı civarında ölümüne kadar Türkiye Selçukluları'na hizmet etmiştir. Divanda kâtiplik görevinde bulunmuştur. *el-Evamirü'l-Ala'îye fî'l-Umuri'l-Ala'îye* adlı Farsça eserini Alaeddin Ata-Melik el-Cüveynî'nin isteği üzerine yazmıştır. Kitapta II. Kılıç Arslan'ın ölümünden itibaren 1281 yılına kadarki Türkiye Selçuklu Devleti tarihi anlatılır. Bu dönemin ilk yılları hakkında verilen bilgiler azdır. Fakat Alaeddin Keykubad'ın tahta çıkmasıyla, olaylar ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Müellif, II. Kılıç Arslan devri ve daha öncesi hakkında bilgi bulamadığı için bu konulara yer vermemiştir.

İbn Bibi eserinde olaylarla ilgili resmî vesikalardan bahsetmesine rağmen hadiselerin gerçekleştiği tarihleri yazma hususunda aynı hassasiyeti göstermemiştir. Zikrettiği tarihlerin bir kısmı ise hatalı olduğu tespit edilmiştir. Bununla beraber Türkiye Selçukluları tarihi hakkında en önemli kaynaktır. Zira O, eserinde anlattığı olayların çoğuna ya şahit olmuş ya da şahit olanlardan

aktarmıştır. Kitap 1281-1288 yılları arasında bir tarihte özetlenmiştir (Şeşen, 1998: 166-167). Özeti yapan şahıs meçhul olup, eserin girişinde İbn Bibi'nin tarihinin özetinin kendisinden rica edilmiş olduğundan bahsetmiş ve Türkiye Selçuklularının atası olan Süleyman bin Kutalmış bin İsrail ile onun büyük emirlerinden Emir Mengücek, Emir Artuk ve Emir Danişmend'in tarihlerinin tamamen yazılmadığından, İbn Bibi tarihine Sultan Gıyaseddin Kılıç Arslan Keyhüsrev döneminden başladığını hatırlatmıştır (Günaltay, 1991: 418-419).

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, Samsun'dan bahseden diğer bir Orta Çağ tarihçisidir. Müellif, XIII. yüzyılın ikinci yarısıyla XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'da yaşamıştır. Aksaraylı olduğu tahmin edilmiştir. Zamanının revaçta olan ilimlerini öğrenmiş bir bürokrattır. İlhanlılardan Abaka ve Argun zamanlarında Anadolu'da iktaların idaresi, naiplik, Dânişmendliler'in valiliğini yapan Muciruddin Emirşah'ın hizmetlerinde bulunmuştur. Onun ölümünden sonra, Gazan Han tarafından Anadolu'daki vakıfların yönetimiyle görevlendirilmiş, bir süre Aksaray Kalesi muhafızlığı yapmıştır.

Müellifin *Müsâmeretü'l-Ahbâr* (Aksarayî, 2000) adlı Farsça yazdığı eseri, İbn Bibi'nin eserinden sonra Türkiye Selçukluları tarihinin ikinci önemli kaynağıdır. 1323 yılında yazılan eser, İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş'a ithaf edilmiştir. Kitap dört kısma ayrılır. Üçüncü ve dördüncü bölümleri Türk tarihi bakımından öneme sahiptir. Üçüncü bölümde, Büyük Selçukluların kuruluşundan yıkılışına kadar olan olaylardan, II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemine kadar Türkiye Selçukluları tarihinden bahseder. Dördüncü bölümde, XIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIV. yüzyılın ilk yarısındaki Türkiye Selçuklu tarihiyle ilgili bilgiler aktarılır. Bu bölüm müellifin şahit olduğu olaylara, resmî vesikalara ve İbn Bibi'nin eserine dayanılarak yazılmıştır. Niğdeli Kadı Ahmed ve Müneccimbaşı, Aksarayî'nin eserinden faydalanan tarihçilerdendir (Şeşen, 1998: 281-282).

Naklettiği hadiseleri, muasırı İbn Bibi kadar ayrıntılı bir şekilde kaydetmemekle birlikte, özellikle olayların gerçekleştiği tarihleri belirtmesiyle diğer kaynaklardan farklılaşmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti ile Türkiye Selçuklularının ilk döneminde Anadolu ile Gürcistan'da gerçekleşen olaylar hakkında İbn Bibi ve Anonim Selçuknâme'de bulunmayan bilgileri içeren eser, 1280 senesinden sonraki olaylara ilişkin en önemli bilgi kaynağıdır. Anadolu'daki Türkmen gruplarının Moğol idaresine bakışı, ülkede baş gösteren ayaklanmalar, İlhanlı valilerinin Anadolu'daki faaliyetleri ve bu dönemde Doğu Karadeniz Bölgesi hakkındaki kayıtlarda yeterince bilgi bulunmaması, bu konularda Aksarayî'nin kayıtlarına daha da önem kazandırmaktadır (Tellioglu, 2007: XXXVI-XXXVII).

Ebü'l-Fidâ, Karadeniz tarihinin en önemli Orta Çağ kaynaklarından birisini hazırlamıştır. O, soy bakımından Selahaddin Eyyubi'nin kardeşi Şahan Şah sülalesindendir. Dedesi Takiyüddin, Hama ve çevresinin emirliğine tayin edilmiştir. Babası Melik Efdal Nureddin, veraset yoluyla Hama ve çevresinde egemen olan kardeşi el-Melik el-Mansur'un yanında bulunmuştur. Moğol akınları Halep sınırına yaklaşınca Melik Efdal ailesiyle birlikte Hama'dan Şam'a sığınmak zorunda kalmıştır. Ebü'l-Fidâ, 1273 yılında Şam'da doğmuştur (Günaltay, 1991: 204).

Ebü'l-Fidâ, 12 yaşındayken babası ve Hama prensi yeğeni Muzaffer Mahmud ile Markab Kalesi kuşatmasında yer almış ve kalenin ele geçirilmesinde rol oynamıştır. Bundan sonra Haçlılara karşı düzenlenen diğer seferlere de katılmıştır. 1299 yılında Hama Beyliği ortadan kaldırılınca Kalavun'un oğlu Sultan Melik el-Nâsır'ın hizmetinde çalışmıştır. Fakat Hama hükümdarlığını ele geçirmek için yaptığı girişimler 1310 yılında amacına ulaşınca, 1312 yılında Hama Ebü'l-Fidâ'nın idaresinde bir beylik haline gelmiştir. Fakat iki yıl sonra Hama, diğer beylerle beraber Şam nâibi Tengiz'in idaresine geçmiştir. Bundan sonraki yıllarda sultan ile ilişkilerini geliştiren Ebü'l-Fidâ, 1319'da onunla beraber hacca gitmiş, dönüşte Kahire'ye uğramıştır. Ebü'l-Fidâ 1320 yılında el-Melik el-Müeyyed unvanına lâyık görülmüş ve Şam'daki hükümdarların en kıdemlisi olmuştur. 1331 yılında ölümüne kadar, görevinin başında kalmıştır (Şeşen, 1998: 178-179).

Ebü'l-Fidâ bir yandan siyasî meselelerle uğraşırken diğer yandan ilmî araştırmalarla meşgul olmuştur. Sarayı ilim ve sanat adamlarının, yetenek ve dirayet sahiplerinin toplantı yeri haline gelmiştir. Ebü'l-Fidâ fıkıh, tefsir, usul, nahiv, tarih, felsefe, mantık, tıp, aruz, belâgat, takvim, coğrafya ve tabîî ilimlerde geniş bir bilgi birikimine ve kültüre sahiptir. Hayatında saygı ve hürmet gören Ebü'l-Fidâ, sonradan gelenler tarafından da saygı ve minnettarlık duyulan bir tarihçi ve coğrafyacı olmuştur (Günaltay, 1991: 207-208).

Ebü'l-Fidâ çeşitli konularda eserler yazmıştır. Bunlardan en önemlileri *el-Muhtasar fî Târih el-Beşer* ile *Takvîm el-Büldân* adlı eserleridir. Daha yazıldığı zaman alkışlarla karşılanan *Takvîm el-Büldân* (*Géographie D'Aboulféda*, 1840; *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, 2017) daha sonraki dönemlerde de ününü korumuş, Doğuda coğrafya ile ilgili önemli bir eser olarak kabul edilmiştir. Fakat bu eserin bazı bölümlerinde bir özellik dikkat çekmiştir. Ebü'l-Fidâ, Suriye, Mısır ve Hicaz'ın bir kısmı ile Kuzey Suriye'den Fırat boylarına kadar uzanan alan dışında bir yer görmemiştir. Bizzat gidip görmediği yerler hakkında verdiği bilgileri, kendinden önce yazılmış olan eserlerden almıştır. Bu eserlerin en önemlileri İbn Havkal, İdrisî ve İbn Hurdâzbih gibi müelliflerin yazdıkları kitaplardır.

Ebü'l-Fidâ eserini yazarken zamanının meşhur seyyahlarının bilgilerine de başvurmuştur. Eserde her önemli yerden boylam ve enleme göre söz edilmiştir. Yazar, yeryüzünün iklim bakımından bölümlerine, denizlerine, göllerine, nehirlerine, dağlarına ilişkin uzun bir giriş yaptıktan sonra, tasvir bölümüne geçmiştir. Her ülkeye ayırdığı sayfalara bir de cetvel eklemiş, bu cetvelde o ülkelerdeki şehirlerin adlarını, boylam ve enlemlerini, gerçek ve idarî bölümlerini, bunlarla ilgili olarak bilinen haber ve nitelikleri ayrıntılarıyla açıklamıştır.

Takvîm el-Büldân'ın, Sicistan, Sind, Çin, Taberistan, Horasan, Zabulistan, Gur, Toharistan, Harizm, Maverâünnehir ve Türkistan ülkeleri hakkında verdiği bilgiler, Çin kaynaklarıyla karşılaştırıldığında, Türk tarihi hakkında birçok konu aydınlatılabilmektedir. Bu nedenle *Takvîm el-Büldân* İslâm kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir (Günaltay, 1991: 213-214).

Şihabeddin bin Fazlullah el-Ömerî, 1301'de Şam'da doğmuştur. Soyu Hz. Ömer'e dayanmaktadır. Babası Muhyiddin Yahya b. Fazlullah, önce Şam divanında, 1329'dan sonra ise Kahire divanında sır kâtibi olarak çalışmıştır. El-Ömerî, Şam, Kahire, İskenderiye, Mekke'de babasından ve çeşitli âlimlerden dersler almıştır. Önce babasının yanında çalışmaya başlamıştır. Babası yaşlanınca, el-Nâsır Muhammed b. Kalâvun'un son zamanlarında babasının yerine sır kâtipliğine tayin edilmiştir. Fakat bir süre sonra görevinden azledilerek zindana atılmıştır. 1339'da serbest bırakıldığında, Şam Divan el-İnşa'sı başkanlığına getirilmiş ancak 1342'de yine görevinden azledilmiştir. 1348 yılındaki ölümüne kadar görev almadan yaşamakla beraber, kendine yetecek kadar maaş almıştır.

El-Ömerî, görev almadığı zamanlarda boş durmamış, eser yazmakla uğraşmıştır. En meşhur eseri 27 ciltlik *Mesâlikü'l-Ebsar fî Memâlikü'l-Emsâr* adını taşımaktadır. Kitap coğrafya, tarih, devlet teşkilâtı, idarecilik, biyografi bakımından önemlidir. Çağdaşı olduğu Memlûkler, Anadolu Beylikleri, Moğollar, Celâyirli tarihleri için çok önemli bir kaynaktır.

Müellifin ikinci önemli eseri *el-Ta'rîf bi'l-Mustalah el-Şerîf*'tir. Avrupa ülkelerinin siyasî durumlarından, idarelerinden, sosyal hayatlarından bahseden bir eseri daha vardır. Bu eserin *Mesâlikü'l-Ebsar fî Memâlikü'l-Emsâr*'dan bir parça olduğu düşünülmüştür (Şeşen, 1998: 189-191).

El-Ömerî, Mısır ve Suriye'nin dışında bir yere gitmemiştir. Dolayısıyla onun Deşt-i Kıpçak'a ve hatta Kafkaslar'a seyahat ettiği şeklindeki bazı görüşlerin doğruluk payı bulunmamıştır. Onun Hindistan'daki Tuğluk Şahlar, Cengiziler, Orta Asya, Harezmi, Deşt-i Kıpçak ve Anadolu Türkleri hakkında verdiği bilgiler kendinden önce yazılmış coğrafya kitaplarından, o bölgelere seyahat edenlerden bizzat dinlediklerinden ibaret bilgiler olmuştur. Fakat özellikle Mısır ve Suriye'deki Memlûk Türkleri hakkında yazdıklarının çoğuna bizzat şahit olmuştur. El-

Ömerî'nin diğer tarihçilerden farkı ise, Türkler hakkında diğer birçok kitabın onların savaşlarından, fetihlerinden bahsetmelerine karşın, el-Ömerî'nin Türklerin sosyal yaşantıları hakkında da geniş bilgi vermiş olmasıdır. *Mesâlikü'l-Ebsar fî Memâlikü'l-Emsâr*, "Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım" adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Esere bu ad verilirken, Mısır ve Suriye'de bizzat gördüklerinden ve diğer Türk ülkeleri hakkında güvenilir kişilerden işittiklerinden yola çıkılmıştır (El-Ömerî, 2014: 13-14).

İbni Arabşah Samsun'dan bahseden bir diğer tarihçidir. 1389 yılında Şam'da doğmuştur. Timur 1400 yılında Şam'ı aldığı zaman bilginler, doktorlar, meslek ve sanat sahiplerinden birçoğunu Semerkand'a göndermiştir. İbni Arabşah'ta annesi ve kardeşiyle birlikte Semerkand'a gitmek zorunda kalmıştır.

Semerkand, ilim ve kültür bakımından gelişmiştir. İbni Arabşah ilmî araştırmalar yapmış, Farsça ve Türkçe'yi öğrenerek birçok konuda derin bilgi sahibi olmuştur. 1408'de Çin'e kadar seyahat etmiştir. Dönüşte Harezmi ve Kıpçak bozkırını da ziyaret etmiş ve Hacı Turhan (Astırağan) şehrine kadar gitmiştir. Fıkıh ve hukuk alanlarında araştırmasını tamamlamak amacıyla 1411 yılına kadar bu şehirde kalmıştır. Daha sonra Kırım'a ardından Edirne'ye geçmiştir (Günaltay, 1991: 360-361). Edirne'de Sultan Çelebi Mehmed'in himayesini görmüştür. Sır kâatibi olmuş ve Sultan adına çeşitli yerlere Arapça, Farsça, Türkçe, Moğolca mektuplar yazmıştır (Şeşen, 1998: 216). Sultan tarafından iltifat gören Arabşah, Arapça, Farsça eserleri Türkçe'ye tercüme etmekle görevlendirilmiştir. Avfî'nin *Cevâmî' el-Hikâyât*'ı, Ebü'l-Leys el-Semerkandî'nin *Tefsir*'i ve el-Kâdirî'nin *Kitâb el-ta'bir*'ini Türkçeye tercüme etmiştir. İbni Arabşah, Çelebi Mehmed'den izin alarak 1422'de özlediği vatanı Şam'a gitmiştir. Şam'da beklediği iltifatı bulamayan müellif, yalnız bir hayat geçirmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde *Acâibu'l-Makdûr* adlı eserini kaleme almıştır (Günaltay, 1991: 361; Şeşen, 1998: 216).

İbni Arabşah Mısır'da bulunduğu dönemde felsefe alanında araştırmalar yapmıştır. Fakat burada iken hakkında birtakım dedikodular çıkmış ve 1438 yılında hapse atılmıştır. Hapiste kaldığı 12 günde hastalanmış, serbest bırakıldığında ise kendini toparlayamamıştır. Bu hastalık nedeniyle 25 Mayıs 1450 tarihinde ölmüştür (Günaltay, 1991: 362). İbni Arabşah, başta Makrizî olmak üzere daha sonraki tarihçiler tarafından kaynak olarak kullanılmıştır (Şeşen, 1998: 216).

Asya tarihinde çok önemli bir siyasî devrim yapmış olan Timur Gürgân zamanında yaşamış ve onun tarihini yazan iki meşhur tarihçiden biri olmuştur. Bunlardan biri Timur'un övgücüsü olan Şerefeddin Yezdî, diğeri de İbni Arabşah'tır. Şerefeddin Yezdî'nin aksine, İbni Arabşah *Acâibu'l-Makdûr* adlı eserinde, Timur'un ortaya çıkışını büyük bir uğursuzluk, korkunç bir belâ, müthiş bir felâket gibi tasvir etmiştir. Timur'u zalim, gaddar ve yıkıcı bir afet olarak tanıtmıştır (Günaltay, 1991: 360). Eser, Timur tarihini inceleyen Avrupalı araştırmacılar tarafından başvuru alan ilk kaynaklar arasına girmiştir (Hüsnü, 1935: 166).

Esterâbâdî, XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın başlarında yaşamıştır. Hayatı hakkında bilinenler kendi tarihinde verdiği bilgilerle İbni Arabşah'ın ifadelerine dayanmaktadır. Esterâbâdî, 1394'te Kadı Burhaneddin'in yanına gitmiştir. Kadı Burhaneddin'in öldürülmesinden sonra ise Mısır'a giden Esterâbâdî'nin buradaki faaliyetleri bilinmemektedir. Bununla birlikte, Arap ve Fars edebiyatları hakkında geniş bilgisi sayesinde, Memlük hükümdarlarından ilgi görmüştür. Müellifin ölüm tarihi bilinmemekle beraber, fazla içki içmesi ölümüne neden olmuştur.

Esterâbâdî'nin bilinen tek eseri olan *Bezm u Rezm*, Kadı Burhaneddin'in emriyle kaleme alınmıştır. Müellif, Arapçanın çeşitli üstünlükleri olduğunu kabul etmesine rağmen, eserini XIV. yüzyılda hemen bütün Anadolu halkının konuştuğu, resmî yazışmalarda da kullanılan Farsça ile yazmıştır.

İbn Arabşah, eserin dört cilt olduğunu yazmıştır. Esterâbâdî eserin birinci cildini 1398'de bitirdiğini ifade etmiştir. Ancak Kadı Burhaneddin'in öldürülmesinden sonra Mısır'a giden Esterâbâdî'nin eserin geri kalan kısımlarını kaleme alıp almadığı bilinmemektedir.

Müellif, XIV. yüzyılda Anadolu'da yaşanan karışıklıkları ve huzursuzlukları anlattığı eseri *Bezm u Rezm*'de, yazılış sebebini açıkladıktan sonra Bağdat'ta geçen hayatı ile o dönemde Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem'de hâkim olan Celâyirîler ve bu ülkeleri onların ellerinden alan Timurlular hakkında bilgi vermiştir. Ardından Anadolu'ya gelişini ve Kadı Burhaneddin'in emrine girmesini anlatmıştır. Onun isteği üzerine yazmaya başladığı eserinde, hükümdarın soyu, yetişmesi ve hükümdar oluşu hakkında bilgi vermiştir. Kadı Burhaneddin'in hükümdarlığı boyunca Eretnaoğulları, Mutahharten Beyliği, Karamanoğulları ve diğer beyliklerle mücadelelerinden bahsetmiştir. Eser Kadı Burhaneddin Devleti'nin özellikle 1394'ten sonraki tarihi için birinci elden değerli bir kaynaktır (Yazıcı, 1995: 438).

Bezm u Rezm, Candaroğulları Beyliği'nin Ankara Savaşı'na kadar olan devresinde, özellikle Kötürüm Bayezid, II. Süleyman Paşa ve İsfendiyar Beyliği'nin dâhili düzenine ve komşuları ile olan siyasî ilişkilerine dair önemli bilgiler içermektedir. Bu bakımdan eser, XIV. yüzyıl Anadolu'sunun en önemli kaynakları arasına girmiştir (Yücel, 1991: 14).

Orta Çağ İslam Kaynaklarında Yer Alan Samsun İle İlgili Bilgiler

El-Kâmil fi't-Târih, Karadeniz Bölgesi'ni ilgilendiren gelişmeleri de içermektedir. 863 yılında Arapların Malatya valisi Ömer, Anadolu'ya sefere çıkmıştır. Bu sefer esnasında İslâm ordusu Doğu Roma ordusu ile karşılaşmış ve iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar yaşanmıştır. Bu savaş Doğu Roma ordusunun zaferiyle sonlanmıştır (İbnü'l-Esîr VII, 1991:107). Araplar, Anadolu'ya yaptıkları bu seferde Samsun'a kadar ulaşmışlardır. Samsun'u kuşatmışlar fakat buna rağmen, Doğu Roma kumandanının müdahalesi karşısında yenik düşmüşlerdir (Vasiliev, 1943: 348; Bryer ve Winfield, 1985: 93).

Oğuz göçü ile birlikte Anadolu tarihi hakkında en önemli kaynaklardan birisi olan *El-Kâmil fi't-Târih*, 1048'de Türkmenlerin Trabzon'a düzenledikleri akından itibaren 1054 ve 1064 seferleri karşısında Anadolu, Gürcistan ve Ermenistan'ın durumu hakkında önemli kayıtlar içermektedir. Dânişmendîlerin Anadolu'daki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler içeren bu eser, ayrıca Gürcü Krallığı ile Türkiye Selçuklu Devleti arasındaki mücadeleler konusunda Gürcistan tarihlerinde geçen kayıtların teyit edilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Anadolu beyliklerini ortadan kaldırıp ülkedeki siyasî birliğin sağlanması sırasında yaşanan olayların ana kaynağı olan İbnü'l-Esîr, Celaleddin Harzemşah ile Moğolların Doğu Anadolu ve Gürcistan'daki etkilerini açık bir biçimde yansıtmaktadır. Malazgirt Savaşı sonrası dönemde Doğu Karadeniz Bölgesi'ne hâkim olan Türk teşekkülleri hakkında önemli bilgiler içermektedir (Tellioğlu, 2007: XL-XLI).

Dânişmendîler Karadeniz Bölgesi'ne hâkim olabilmek amacıyla önemli mücadeleler vermiş bir beyliktir. Dânişmendli Gümüştekin'in Karadeniz Bölgesi'ndeki hâkimiyetini genişletme çabalarını sürdürdüğü esnada başlayan Haçlı Seferleri, beyliğin dikkatini bu yöne çevirmesine neden olmuştur (Tellioğlu, 2007: 90). Bu olay *El-Kâmil fi't-Târih*'e de konu olmuştur. Gümüştekin 1100 yılında Malatya yakınlarında Haçlı reisi Bohemund ile karşılaşmıştır. Haçlıların mağlup olmasıyla neticelenen mücadelede, Gümüştekin Malatya'yı fethetmiş ve hâkimini esir almıştır (İbnü'l-Esîr X, 1991: 247-248).

Eserde, Dânişmendîler ile Türkiye Selçuklu Devleti arasında yaşanan bir anlaşmazlığa da yer verilmiştir. Bu, Dânişmendli Melik Zünnûn ile Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan arasında yaşanmış olan bir gelin alayı meselesinden doğan husumet hakkındadır (İbnü'l-Esîr XI, 1991: 257-258).

Samsun, İlk Çağlardan itibaren önemli bir liman kenti olmuştur. Bu özelliğini Orta Çağ boyunca da korumuştur. Bu dönemde Selçuklu Türklerinin şehre yerleşmesi, siyasî olarak bazı

durumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Komnenosların 1204'te Sinop-Samsun civarına hâkim olmaları, bu güzergâhta ticaretle uğraşan tüccarı tedirgin etmiştir. Bu durum kaynakların ilgisini çekmiştir. Komnenosların faaliyetleri neticesinde Anadolu, Rus ve Kıpçak şehirleriyle yapılan kara ve deniz ulaşımı durmuştur. Tüccarın Anadolu'ya giriş yapamaması, alışverişin durmasına ve halkın büyük zarar görmesine neden olmuştur. Öte yandan Suriye, Irak, Musul, el-Cezire gibi yerlerden gelen tüccar da Anadolu içlerinde serbestçe dolaşamamış ve Sivas'ta toplanmışlardır. Ticarî durgunluğun yaşandığı bu dönemde, sermayesinin başına dönenler bahtiyar insan olarak kabul edilmişlerdir (İbnü'l-Esîr XII, 1991: 197). Bu olay, Gıyaseddin Keyhüsrev'i duruma müdahale etmeye sevk etmiştir. Selçuklu ordusu Samsun'a yöneldiğinde şehrin Komnenosların eline geçtiğine dair bilgi tespit edilmemiştir. Aynı şekilde Komnenosların yayıldığı saha sahil şeridi olduğu için Samsun'un güneyinde Türklere ait yerleşim birimleri Trabzon Rumlarının eline geçmemiştir. Bununla birlikte Komnenosların yayılmasıyla Samsun'un güneyiyle bağlantısında sıkıntı yaşanmıştır. Nitekim onların bölgedeki varlığı tüccarı endişelendirmiş, bölgeyi kullanan Müslüman tüccar, Samsun'a gelmek yerine Sivas'ta yol güvenliğinin sağlanmasını beklemiştir. Ancak Samsun'u artık kendi hâkimiyet alanı dâhilinde kabul eden Selçuklular, bölgedeki etkinliklerini korumak istediklerinden, bu tür huzursuzluklara fırsat vermeme amacını taşımışlardır (Tellioglu, 2012: 119). Karadeniz Bölgesi'ni ilgilendiren bu önemli gelişme de müellif tarafından kaydedilenler arasındadır.

Alaeddin Keykubad döneminde Karadeniz Bölgesi'ne dair yaşanan gelişmeler de kaynağımızı ilgilendirmiştir. İbnü'l-Esîr'den öğrendiğimize göre, Alaeddin Keykubad 1227 yılında Erzincan ve Şarkî Karahisar'da hüküm süren Mengücekoğulları Beyliği'ne son vermiştir. Böylece, Türkiye Selçuklu Devleti ile Trabzon Rum Devleti Güneydoğu Karadeniz Bölgesi'nde sınır komşusu olmuşlardır (İbnü'l-Esîr XII, 1991: 437-438; Tellioglu, 2007: 119).

El-Evamirü'l-Ala'ıye fî'l-Umuri'l-Ala'ıye, Anadolu'nun tarihi araştırılırken Selçuklular dönemiyle ilgili önemli bilgiler içerirken, özel olarak Samsun ile ilgili kıymetli kayıtlar da sunmaktadır. Eserde Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus ile Aleksios Komnenos arasında yaşanan bir olaydan söz edilmiştir. Buna göre Canik bölgesinin tekfuru olan Aleksios Komnenos'un sebep olduğu karışıklıklar anlatılmıştır. Aleksios Komnenos aynı zamanda Sinop'ta da hâkimiyet kurmak istemiştir. Bu gelişmeleri öğrenen sultan, duruma müdahale etmiştir. 28 Ekim 1214 tarihinde Sinop'u ele geçirmekle birlikte, kendisine itaat eden tekfura Canik bölgesinin idaresini vermiştir (İbn Bibi I, 1996: 168-174). 1276 yılında Canik hükümdarının Sinop'a saldırı hazırlığında olduğu Sinop komutanı Taybuğa tarafından bildirilmiştir. Bunun üzerine Çepni Türkleri ile komutanların müdahalesi sonucu, Canik hükümdarı etkisiz hale getirilmiştir (İbn Bibi II, 1996: 238). 1280 yılında İlhanlı veziri Cüveynî'nin Anadolu'da asayiş sağladığı anlatılmıştır. Buna göre Samsun ve Bafra'da yaşayan Türklerin de rızası alınmış ve devlete bağlanmışlardır (İbn Bibi II, 1996: 232-233).

Samsun hakkında bilgi veren diğer bir Orta Çağ tarihçisi Aksarayî'ye göre Dânişmendiye vilayeti, Karadeniz Bölgesi'nin güney kesimlerine hâkim olmak ve aynı zamanda sahil kesimi ile olan bağlantıyı sağlayabilmek bakımından önemli bir bölge olmuştur. Dolayısıyla hâkimiyet mücadelelerine de sahne olmuştur. Aksarayî eserinde Dânişmendiye vilayeti hakkında da bilgilere yer vermiştir. Eserde, Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın 1257 yılında Dânişmendiye vilayetinde siyasî hâkimiyetini kurması ve Tokat'ı saltanat merkezi yapmasından bahsedilmiştir (Aksarayî, 2000: 39). Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümünden sonra Sultan I. İzzeddin Keykavus ile Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan arasında yaşanan taht kavgası ve Anadolu'nun idarî taksimatı eserde yer alan konulardandır. 1259 yılında Hülagü'nün huzuruna çıkan her iki Sultan da saltanatı elde etme amacı taşımışlardır. Görüşmeler sonucunda ise, I. İzzeddin Keykavus'un payına Kayseri'den Antalya sahiline kadar olan yerler düşerken, IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın payına ise Sivas'tan Sinop ve Samsun sahiline kadar olan Dânişmendiye vilayeti düşmüştür (Aksarayî, 2000: 45-46).

Dânişmendiye vilayeti, çeşitli olaylara sahne olmuş bir bölgedir. 1262 yılında, ülkenin farklı bölgelerinde görülen isyanlar Dânişmendiye vilayetine de sıçramıştır. Bölge 1262 yılında Hurma oğlu adlı kişi tarafından birkaç gün süreyle ele geçirilmiş fakat onun bu isyanı bastırılmıştır (Aksarayî, 2000: 56).

Samsun, tarihinde askerî bakımdan da önemli bir şehir olmuştur. Nitekim Aksarayî'nin kaydına göre, Pervane Muineddin Sinop'un fethi için 1265'te asker toplamaya başladığı zaman, Samsun'daki askerlerden de destek sağlamıştır. O, Niksar ve Dânişmendiye vilayetlerinden tam teçhizatlı dört bin asker toplamıştır. Bu arada, Samsun'dan çok sayıda Frenk, Sinop halkına yardıma gitmiştir. Canik emirlerinden Gaydan, direniş göstermesine rağmen, sonunda Pervane 1266'da Sinop'u yeniden Türk hâkimiyetine katmayı başarmıştır. Pervane Muineddin Sinop'u aldıktan sonra hüküm gereğince Dânişmendiye valiliği unvanına sahip olmuştur (Aksarayî, 2000: 62-64).

Eserden öğrenebildiğimiz bir diğer konu, Dânişmendiye vilayetinden sorumlu olan yetkili kişilerdir. Bunlardan birinin Dânişmendiye vilayeti komutanı olan Taceddin Giv adlı kişi olduğunu öğrenebilmekteyiz. Onun 1276 yılında bir muhalefet sonucu öldüğü kaydedilmiştir (Aksarayî, 2000: 78). 1283 yılında ise Dânişmendiye vilayetinden sorumlu olarak Mücireddin Emir Şah'ı, görmekteyiz. O, ülkede bozulan maliyenin düzene sokulması için Anadolu'da yönetimin ikiye ayrılması gerektiğini ifade etmiştir. Moğol emirlerinin de onayı ile daha önce Sultan IV. Rükneddin Süleymanşah'ın payına düşen Sivas ve Tokat'tan Kastamonu, Sinop ve Samsun sahillerine kadar olan sahadan sorumlu olmuştur. Bu taksimat, 1283 yılında gerçekleşmiştir (Aksarayî, 2000: 122). 1299'da Pervane Muineddin'in torunu Mühezzibeddin Mesud'un Samsun sahilini Bafra vilayetiyle birlikte ele geçirmesi, Samsun'u yağmalaması, elde edilen mahsulü ve darphaneyi talan etmesi üzerine Mücüreddin Emir Şah Samsun'a gelmiştir. Şehri ve vilayeti kurtardıktan sonra, Mühezzibeddin Mesud'un baskısından kaçarak Canik vilayetine giden Samsun'un yöneticisi Rükneddin Rahat'ı görevine yeniden tayin etmiştir (Aksarayî, 2000: 206-207).

1296 yılında ise Gazan Han, Baltu'nun meydana getirdiği karışıklığa son vermek amacıyla Kutlug Şah'ı Rum diyarına göndermiştir. Kutlug Şah'a bağlı olarak, Dânişmendiye vilayetinden Samagar oğlu Arab ordusu ile birlikte öncü birlik olarak bu muharebeye destek vermiştir (Aksarayî, 2000: 162).

1296-1298 yılları arasında Türkiye Selçuklu tahtının boş kaldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Kemaleddin Tiflisî'nin Samsun dâhil olmak üzere kendisine hâkimiyet alanı oluşturduğu görülmektedir. Tiflisî, hile ile iltizam gelirinden faydalanmak için Samsun'a gelmiştir. Burada Tacik ve Frenk askerleri ile bir savaş cereyan etmiştir. Hatta Tiflisî, darphaneden zorla haraç almıştır ve paranın ayarını bozmuştur (Aksarayî, 2000: 176-178).

1300 yılında ise Seyyid Hamza vergilerin tahsili için Dânişmend vilayetine gönderilmiştir. Ancak o, bu görevi Horasanlı tahsildarlar ile Moğol tahsildarlara devretmiştir. Onların görevi kötüye kullanmaları üzerine vilayette karışıklık çıkmıştır (Aksarayî, 2000: 230). Yine bu yıl, Samsun halkını ve oradaki Frenkleri tedirgin eden bir olay yaşanmıştır. Şerefeddin Abdurrahman, Nizameddin Yahya'nın devlet işlerindeki uygunsuz faaliyetlerini kaleme almıştır. Bunun üzerine, aralarında anlaşmazlık çıkmıştır. Bundan hoşnut olmayan Nizameddin Yahya, Horasanlı Belek Rindî'yi darphaneyi teftiş etmesi için Samsun'a göndermiştir. Oysa asıl niyeti Şerefeddin Abdurrahman'ı öldürtmektir. Uykusunda öldürülen Şerefeddin Abdurrahman'ın katili ise Mücireddin Emir Şah'ın askerleri ve Samsun halkı tarafından yakalanarak öldürülmüştür (Aksarayî, 2000: 214-217).

Ebü'l-Fida eserinde Karadeniz havzası hakkında oldukça geniş bilgi vermiştir. Öyle ki havza bünyesinde bulunan pek çok şehirden ve aralarındaki mesafelerden bahsetmiştir ve şehirler hakkında geniş tasvirlerde bulunmuştur. Yine Ebü'l-Fida'dan Karadeniz'e *Pontus Denizi* veya

Kırım Denizi denildiğini öğrenmekteyiz (*Géographie D'Aboulféda*, 1840: 33-34). Ayrıca Ebü'l-Fida'nın eseri Anadolu Türk beylikleri tarihi ile ilgili de bilgiler içermektedir.

Samsun bahsinde ise Ebü'l-Fida, şehrin meşhur bir liman olduğunu ve Kırım'dan gelenlerin buraya uğradıklarını aktarmıştır. Eserde Samsun'un hâkiminin ise Pervaneoğullarından olduğu yazılmakla birlikte isim belirtilmemiştir. Onun coğrafi tasnifine göre Samsun Ermeniye, Arran ve Azerbaycan bölgesine ait bir şehirdir (*Géographie D'Aboulféda*, 1840: 392-393).

Mesâlikü'l-Ebsar fî Memâlikü'l-Emsâr eseri Samsun ve çevresine dair önemli bilgiler içermektedir. Eserde yer alan bilgiler ayrıntılı olmasa da Samsun'un kaynaklarda pek fazla yer bulmadığı dönemlere ait olması sebebiyle büyük öneme sahiptir. Süleyman Paşa hâkimiyetindeki Kastamonu memleketinden bahsedilmiş ve Bavra (Bafra) buranın en meşhur şehirlerinden biri olarak gösterilmiştir. Başında ise Murat Bey adlı idarecinin olduğu belirtilmiştir (Ömerî III, 1971: 234). Eserde Samsun'un coğrafi olarak konumuna dair de bilgi verilmiştir. Buna göre, "Samsun Rum'daki Türk illerinin doğusundaki dağın dışındadır ve ayrıca bu şehirlerin doğusunda, Karadeniz sahilindedir. Oradan Kıpçak'a doğru yelken açan yolcular, Zik Adası'nı güneyde bırakarak en yakın yer olan Kefe'ye çıkarlar" şeklinde bir bilgi verilmiştir (Ömerî III, 1971: 249).

İbni Arabşah çok sayıda eser kaleme almıştır fakat bunlardan Türk tarihini ilgilendirmesi bakımından en önemli olanı, *Acâibu'l-Makdûr* adlı eseridir. Eser, *Bozkırdan Gelen Bela* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir (İbn Arabşah, 2012). Eserde Samsun'un Müslümanlara ait bir kalesi olduğu ve karşısında ise Hristiyanlara ait bir kale olduğu anlatılır. Aralarındaki mesafe ise bir taş atımlık olup, birbirlerine karşı daima tetiktedirler (İbn Arabşah, 1868: 141).

Bezm u Rezm, Karadeniz Bölgesi hakkında araştırma yapılırken yararlanılan önemli kaynaklar arasındadır. *Bezm u Rezm*'in Erzincan Emirliği ve Canik Beyliklerinin sahip olduğu asker sayısı ile ilgili kayıtları esere, "bu konuda bilgi bulunan tek Türk kaynağı olma" ayrıcalığını kazandırmıştır (Esterâbâdî, 2014: 429; Tellioglu, 2007: XXXIII). Moğol istilası sonrasında Türkiye'de kurulan beylikler arasında üzerinde pek durulmayan ve genellikle önemsiz siyasî teşekküller olarak kabul edilen Canik Beyliklerinin XIV. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesinde ne derece önemli bir rol üstlendiği Esterâbâdî'nin kayıtlarında bütün açıklığı ile ortaya çıkmaktadır.

Kadı Burhaneddin'in Osmanlı Devleti, Erzincan Emirliği ve Canik Beylikleri ile ilişkilerini ayrıntılı bir şekilde ele alan müverrih, aynı zamanda XIV. yüzyılda Doğu Karadeniz Bölgesi'nin siyasî ve demografik yapısı hakkında hiçbir yerde bulunamayan bilgiler nakletmektedir. Eserin en büyük kusuru ise, kronoloji hususunda gerekli özenin gösterilmemiş olmasıdır (Tellioglu, 2007: XXXIII-XXXIV).

Eserde, Samsun'un da dâhil olduğu Samsun-Trabzon arasındaki bölge üzerinde, beyliklerin hâkimiyet mücadeleleri hakkında bilgi verilmektedir. Taşanoğlu Beyliği ile Hacı Emiroğulları Beyliği arasında geçen mücadele anlatılmaktadır (Esterâbâdî, 2014: 323-326). Osmanlı Devleti'nin güçlenmeye başladığı dönemde beylikleri nasıl kendi safına çektiği de aktarılmıştır. Hacı Emiroğulları, Taşanoğulları, Bafra Beyleri, Emir Ahmed Osmanlılar'a katılanlar arasındadır. Böylece Osmanlıların Samsun'u da içine alan bölgede siyasî birliği sağladığı bilgisine, *Bezm u Rezm*'den ulaşılabilmektedir (Esterâbâdî, 2014: 385-388, 403-404).

Kadı Burhaneddin'in Canik'te bir kale inşa ettirdiği bilgisine *Bezm u Rezm*'de yer verilmiştir. Fakat bölgedeki Sevinç Bey, Mahmut Çelebi gibi ileri gelenler arasında anlaşmazlık olması sonucu, bölgenin beyleri dağlararak farklı yörelere gitmişlerdir (Esterâbâdî, 2014: 415).

Ayrıca eserde, Canik bölgesinin Müslümanların ziraat ve imaret faaliyetlerine zarar veren hırsız ve haramilerin geçit yolu olduğu anlatılarak, önlem olarak Niksar çayı üzerinde bulunan Palasân köprüsünün iki yanına kale yapılması ve Kadı Burhaneddin'in bu teklifi kabul etmesi anlatılır (Esterâbâdî, 2014: 426).

Sonuç

Sonuç olarak, geçmişi milat öncesi dönemlere uzanan Karadeniz Bölgesi hakkında, Hititlerin çağdaşı Gaşkalar'ın bölgeye hâkim olduğu dönemden itibaren bilgi sahibi olunabilmektedir. Gaşkalar'dan sonra Karadeniz Bölgesi'nde sırasıyla Kimmer ve İskit hâkimiyetleri yaşanmıştır. İlk Çağın önemli bir hareketi olan kolonicilik ise, Karadeniz Havzası hakkında bilinenlerin artmasını sağlamıştır. Bu dönemden itibaren Samsun tarihine dair bilinenler çoğalmaya başlamıştır. Batı Anadolu'dan gelen Miletoslu kolonicilerin kurduğu Amisos kolonisi, ticarî potansiyelini İlk Çağ boyunca koruduğu gibi Orta Çağ'da da devam ettirmiştir. Orta Çağın farklı yanı ise, değişen güç dengelerine bağlı olarak, şehrin farklı unsurların hâkimiyetine girerek ve değerini koruyarak varlığını sürdürmesidir.

Karadeniz Bölgesi Selçuklu hâkimiyetinden önce Doğu Roma'nın elindedir. Bu dönemde Doğu Roma'nın etnik yapıyı değiştirmek amacıyla uyguladığı politikalar sonucunda, Amisos halkı Hıristiyanlaştırılmıştır. Anadolu şehirleri ise, Doğu Roma'nın Araplar ile yaptığı savaşlar sebebiyle fazla gelişme gösterememişlerdir. Arapların akınları Karadeniz sınırlarına kadar uzanmış ve Amisos da harap edilmiştir. Ancak bu durum 863 yılında Romalıların Araplara karşı kazandıkları zafer ile değişmeye başlamış ve X.-XI. yüzyıllardan itibaren etkisini göstermiştir. Bu yüzyıllarda Doğu Roma'nın Anadolu üzerindeki hâkimiyeti artmıştır ancak bu kez XI. yüzyılın ortalarından itibaren Selçukluların Anadolu'da gözükmeye başlamaları, Romalıların Anadolu hâkimiyetlerini tekrar zayıflatmaya başlamıştır.

Selçuklular'ın Anadolu'daki faaliyetleri, Orta Çağ İslâm müelliflerinin ilgisini çekmiştir. Müslümanların kaleme aldıkları tarih ve coğrafya kitapları, Anadolu Türk tarihiyle ilgili geniş bilgiler içermektedir. Bu durum Samsun tarihi araştırılırken de kendisini göstermektedir.

İbnü'l-Esîr, İbn Bibi, Aksarayî, İbni Arabşah, Esterâbâdî Samsun hakkında pek çok kayıt tutmuş tarihçilerdir. Onların eserleri sayesinde, Selçukluların Anadolu'yu yurt edinmeye başladıkları dönemden itibaren yaşanan tarihî gelişmeleri takip etmek mümkündür. Dânişmendîlerin Karadeniz Bölgesine yönelik faaliyetleri, Dânişmenli-Selçuklu ilişkileri, Selçuklu-Haçlı münasebetleri, Türkiye Selçukluları'nın Karadeniz sahillerini ele geçirmeleri, Canik Bölgesi'ndeki hâkimiyetleri ve Müslüman Samsun'un kurulması, Moğol işgali altında Samsun'un vaziyeti ve Samsun'da kurulan beylikler hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Böylece Orta Çağ Samsun tarihini kronolojik olarak incelemek mümkün olmaktadır.

Ebül'-Fida ve el-Ömerî'nin eserleri ise öncekilerden biraz daha farklı içeriklere sahiptir. Ebül'-Fida kaleme aldığı coğrafya eserinde, Samsun'un XIII. yüzyılda coğrafi konumunun ayrıntılarını paylaşmıştır. Siyasî gelişmelerin yer almadığı bu eser, Samsun'un Karadeniz Havzası'ndaki konumu hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlar.

El-Ömerî'nin eseri siyasî ve askerî tarih olmaktan ziyade, Anadolu'nun XIV. yüzyıl sosyo-kültürel niteliklerini yansıtmaktadır. Ayrıca Anadolu'da kurulan beylikler hakkında verdiği bilgiler kıymetlidir. O, eserinde Samsun ve çevresi hakkında bilgi verip, Samsun'un coğrafi konumunu belirleyerek, şehrin tarihiyle ilgili kayıtlara katkıda bulunmuştur.

Orta Çağ İslâm kaynakları, içerdikleri pek çok bilgi ile Orta Çağ Samsun'unun aydınlatılmasına imkân sunmaktadırlar. Bununla birlikte, bu bilgiler, diğer kaynaklar ile de karşılaştırılmak suretiyle teyit edilebilmekte veya diğer kaynakların eksiklerini tamamlayıcı olabilmektedirler.

Kaynakça

Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus) (1987). *Abû'l-Farac Tarihi*. c. II. (Çev.) Ömer Rıza Doğrul. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Aksarayî (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. (Çev.) Mürsel Öztürk. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bilgi, Ö. , Atasoy, S. , Dönmez, Ş. ve Summerer, L. (2004). “Samsun (Amisos) Bölgesi'nin Kültürel Gelişimi Projesi”. *Belleten*, LXVIII: 387-402.
- Bouamrane, C. (1988). “İslâm Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış”. (Çev.) Nesimi Yazıcı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (1): 265-277, https://doi.org/10.1501/ilhfak_0000000733.
- Bryer, Anthony A. M. (2014). “Rumlar ve Türkmenler: Karadeniz İstisnası” (Çev.) M. Sibel Diçel ve Murat Keçiş. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 16: 177-232, <https://doi.org/10.18220/kid.350567>.
- Bryer, A. ve Winfield, D. (1985). *The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos*. c. I: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Çetin, A. (2014). *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*. Paradigma Akademi Yayınları.
- Dânişmend Gazi Destanı* (2006). (Haz.) Necati Demir. Hece Yayınları.
- el-Ömerî (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım –Mesâlikü'l-Ebsâr-*. (Çev.) D. Ahsen Batur. Selenge Yayınları.
- Erayşar, O. (2002). “Ortaçağ Anadolu Kentleri”. *Türkler*, c. 7: 502-518.
- Esterâbâdî (2014). *Bezm u Rezm –Eğlence ve Savaş-*, (Çev.) Mürsel Öztürk. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ebü'l-Fidâ Coğrafyası* (2017). (Çev.) Ramazan Şeşen. Yeditepe Yayınevi.
- Géographie D'Aboulféda* (1840). (Yay.) Par M. Reinaud. A l'imprimerie Royale.
- Gümüşçü, O. (2014). *Tarihi Coğrafya*. Yeditepe Yayınları.
- Günaltay, M. Ş. (1991). *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*. Endülüs Yayınları.
- Gürcistan Tarihi* (2003). (Çev.) Hrand D. Andreasyan. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Heyd, W. (2000). *Yakındoğu Ticaret Tarihi*. (Çev.) Enver Ziya Karal. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hüsnü (1935). “İbni Arabşah”. *Türkiyat Mecmuası*, III: 157-183.
- İbn Bibi (1996). *El-Evami'rü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie*. c. I-II. (Çev.) Mürsel Öztürk. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İbni Arabşah (2012). *Acâibu'l-Makdûr –Bozkırdan Gelen Bela-*, (Çev.) D. Ahsen Batur. Selenge Yayınları.
- İbni Arabşah (1868-69). *Kitâbu Acâibu'l-Makdûr fî Ahbâri Teymur*. Matbaatü Vâdî en-Nîl.
- İbnü'l-Esîr (1989). *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*. c. XII. (Çev.) Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özaydın. Bahar Yayınları.
- _____ (1991a). *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*. c. VII. (Çev.) Ahmet Ağırakça. Bahar Yayınları.
- _____ (1991b). *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*. c. X. (Çev.) Abdülkerim Özaydın. Bahar Yayınları.
- _____ (1991c). *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*. c. XI. (Çev.) Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özaydın. Bahar Yayınları.
- Karagöz, R. (2015). “Samsun Osmanlı Hakimiyetine Ne Zaman Geçti?”. *Bütünşehir*, 6: 44-47.

- Kökten, İ. K. (1952). "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma". *DTCFD*, 10(3-4): 167-188, https://doi.org/10.1501/dtcfd_0000000970.
- Niketas Khoniates'in *Historia'sı* (1195-1206) (2004). (Çev.) Işın Demirkent. Dünya Yayıncılık.
- Norwich, J. J. (2013). *Bizans III Gerileme ve Çöküş Dönemi MS 1082-1453*. (Çev.) Selen Hırçın Riegel. Kabcacı Yayınevi.
- Ömerî, İbni Fazlullah (1971). *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr 3*. Dar al-Keteb Al-İlmîyah.
- Suryanî Patrik Mihailin *Vakainâmesi İkinci Kısım* (1042-1195) (1944). (Çev.) Hrant D. Andriasyan. y. y.
- Sümer, F. (1970). "Anadolu'da Moğollar". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I: 1-147.
- Strabon (2000). *Geographika (Coğrafya) (Kitap XII-XIII-XIV)*. (Çev.) Adnan Pekman. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Şeşen, R. (1998). *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, <https://doi.org/10.20480/lbr.2016011>.
- Tellioglu, İ. (2007). *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*. Serander Yayınları.
- _____ (2009). *Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*. Serander Yayınları.
- _____ (2012). *İlkçağdan Osmanlılara Samsun*. İlkadım Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü.
- _____ (2014). "Samsun'a Türk Yerleşiminin Tarihî Gelişimi". *Turkish Studies*, 9(4): 1107-1117, <https://doi.org/10.7827/turkishstudies.6758>.
- _____ (2015a). "Türklerin Karadeniz'e Çıkışında Vezirköprü-Havza-Ladik Hattının Önemi". *Tarih Boyunca Karadeniz*. Serander Yayınları. 233-252, <https://doi.org/10.18220/kid.277666>
- _____ (2015b). "Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Canik", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*. (Ed.) Cevdet Yılmaz. Canik Belediyesi Kültür Yayınları. 23-73, <https://doi.org/10.18220/kid.633416>.
- _____ (2017). "Samsun Şehri ve Türkler". *4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi (13-15 Ekim İstanbul)*: 165-172.
- Tokuş, Ö. (2017). "Fethinden Dânişmendlilere Kadar Malatya". *Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu (17-19 Kasım 2016 Kahramanmaraş)*, c. II. Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi: 135-162.
- Turan, O. (2004). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Ötüken Neşriyat.
- Turan, Ş. (1990). *Türkiye-İtalya İlişkileri Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*. c. I. Metis Yayınları.
- Vasiliev, A. A. (1943). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. c. I. (Çev.) Arif Müfid Mansel. Maarif Matbaası.
- Winfield D. (1977). "The Northern Routes Across Anatolia". *Anatolian Studies*, 27: 151-166, <https://doi.org/10.2307/3642660>.
- Yazıcı, T. (1995). "Esterâbâdî, Azîz b. Erdeşîr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. c. XI: 438.
- Yılmaz, C. ve Zeybek, H. İ. (2016). *Samsun Coğrafyası*. Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Yücel, Y. (1991). *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*. c. I. Türk Tarih Kurumu Yayınları.